

**Р.Ф. ПУСТОВІЙТ, д.е.н., професор,
Черкаський інститут банківської справи
Університету банківської справи НБУ**

СКЛАДОВІ ТЕОРІЇ ПРАВ ВЛАСНОСТІ ТА ЇХНЯ РЕАЛІЗАЦІЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЕКОНОМІЦІ

У статті наголошується на тому, що інститут прав власності є одним з ключових факторів інституційного середовища та чинників економічного зростання. У пропонованій роботі теоретично обґрунтовано та здійснено ретроспективний аналіз формування прав власності у вітчизняній економіці, визначені фактори незадовільної специфікації активів та чинники її деструктивного впливу на економіку України, запропоновані напрямки щодо удосконалення захисту та специфікації прав власності у вітчизняному господарському комплексі.

Ключові слова: права власності, специфікація активів, транзакційні витрати

Інститут прав власності є одним з ключових факторів інституційного середовища та чинників економічного зростання. Саме власність визначає тип господарських відносин, що формують модель економічної системи та в завершальному визначають її ефективність. Практично усі проблеми, що пов'язані зі стабільним соціально-економічним зростанням України, передусім: розвиток людського потенціалу, створення висококонкурентного інституційного середовища, яке стимулює підприємницьку активність та залучення капіталу в економіку, технологічна та соціальна модернізація, невід'ємні від забезпечення чіткого визначення прав власності та їхнім захистом. Саме наявність у господарського агента специфікованих і захищених прав власності на активи та результати їхнього використання є фундаментом будь-якої виробничої діяльності та передумовою виникнення дієвих стимулів використання факторів виробництва. Недостатня захищеність прав власності, злиття власності і влади, рейдерські захоплення, у тому числі за допомогою державних силових структур, корупційні податки на активи – тобто все те, що нині відбувається в господарській вітчизняній практиці – гальмує підвищення добробуту українських громадян, динамічний розвиток економіки та негативно впливає на національну безпеку.

Нині маємо доволі значущу методологічну базу, що теоретично обґрунтовує фактори та емпірично підтверджує економічну значу-

щість прав власності, проблеми, пов'язані з її захищеністю і розмиванням. У цьому сенсі можна вирізнити наукові праці представників теорії прав власності й теорії контрактів. Фундаторами цих теорій є Р. Коуз, А. Алчіян, Г. Демсец, Р. Познер, О. Вільямсон, Е. Фуруботн, які в 1960-70-х р.р. XX сторіччя теоретично визначили та досліджували зазначені дефініції. В науковій літературі з прав власності найбільшого розповсюдження отримала класифікація сутності власності А. Оноре, де підкреслюються важливість контролю «пучка прав» для реалізації владних повноважень [1, с. 135-136]. У свою чергу цей «пучок прав» включає одинадцять правомочностей: від права використання до прав захисту від експропріації та на залишковий характер. Додамо, що на думку О. Вільямсона права власності на активи включають такі три частини: використовувати майно, привласнювати дохід від нього, змінювати форму та зміст власності [2, с. 67].

Найбільш розповсюдженою в теорії прав власності є теорема Р. Коуза – концепція, згідно з якою проблема контрактів може бути ефективно вирішена шляхом прямих угод між зацікавленими сторонами і яка не вимагає державного втручання, якщо права власності чітко визначені, вартість транзакцій є відносно невеликою, і угода залучає обмежену кількість сторін [3, с. 16]. Також важливе місце в теорії прав власності займає концепція відносин «принципал–агент», в якій виокремлюють теорію транзакційних витрат (Р. Коуз, О. Вільямсон) та теорію економічних організацій (Ф. Найт, А. Алчіян, Г. Демсец). Заслужують на увагу у зазначеній науковій сфері й одні з перших робіт, пов'язані з теорією прав власності (П. Мауро, С. Нек, Ф. Кифер), в яких було виявлено безпосередній зв'язок між інститутами, що визначають надійний захист прав власності, та темпами економічного зростання. При цьому особлива увага зосереджується на тому, що незадовільно захищені права власності негативно позначаються на інвестиціях, як у фізичний капітал так у фінансові активи. Що стосується пострадянського простору, то зазначені питання досліджують такі вчені з бли-

© Р.Ф. Пустовійт, 2013

.....
<http://www.donntu.edu.ua/> «Библиотека»/ «Информационные ресурсы»

<http://www.instud.org>, http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Npdntu_ekon/

зького зарубіжжя, як Р. Нурєєв, Р. Капелюшніков, В. Тамбовцев, А. Шастітко, С. Кирдіна, В. Вольчик, що розглядають проблеми прав власності та чинники їх трансформації в перехідних економіках. З-поміж вітчизняних напрацювань у цій проблематиці необхідно відзначити передусім наукові праці В. Гейця, А. Гриценко, В. Дементьєва, І. Малого, що системно розглядають теоретичні і методологічні проблеми становлення системи прав власності в економічному розвитку України, як необхідної передумови формування транзитивної економіки.

Разом з тим суттєве погіршення ситуації з захистом прав власності, яке спостерігається в Україні в останні роки, вимагає подальшого дослідження цієї проблематики в контексті її актуалізації.

Тому метою цієї статті є теоретичне обґрунтування, ретроспективний аналіз та генезис формування прав власності у вітчизняній економіці, визначення факторів незадовільної специфікації активів та чинників її деструктивного впливу на економіку України, формування напрямків щодо удосконалення захисту та специфікації прав власності у вітчизняному господарському комплексі.

Власність є однією з ключових складових ринкової економіки. Без гарантованого державою права власності неможливо ухвалити угоду, а контракти є ненадійними, якщо контрагенти особисто незнайомі. Права власності, що захищені законом, а також повноцінне договірне право дозволяє вступати у контрактні відносини з будь-якими партнерами. В документах, що підтверджують право власності, містяться відомості про суб'єкт та об'єкт угоди. Це розширює можливості вибору, сприяє зменшенню витрат виробництва і в цілому збільшує продуктивність та рентабельність. Транснаціональні корпорації і ринки приватного капіталу – також не можуть функціонувати без визначення та дотримання основних прав власності [4, с. 35]. Це підтверджується чисельними дослідженнями і пов'язано з тим, що приплив інвестицій не є можливим без чітких гарантій захисту активів.

Сучасні економічні теорії під правами власності розуміють санкціоновані поведінкові норми, сукупність владних прав, поведінкові відносини, що складаються між контрагентами з приводу використання ними економічних об'єктів (ресурсів, предметів споживання тощо), які економічний агент може реалізувати, не піддаючись загрози санкцій з боку інших. У

вузькому розумінні це визнані суспільством трансакції з майном. За формулюванням Е. Фуруботна та С. Пейовича відносини прав власності визначають такі норми поведінки з приводу благ, які будь-яка особа зобов'язана дотримуватися у своїх взаємовідносинах з іншими людьми, або ж нести витрати через їх недоотримання [5, с. 3]. Термін «благо» використовується в цьому випадку для позначення всього, що приносить людині користь або задоволення. Таким чином поняття «прав власності» в контексті цього підходу поширюється на всі рідкісні блага. Пануюча в суспільстві система прав власності є, у такому випадку, економічними і соціальними відносинами щодо рідкісних ресурсів, у межах якої економічні агенти протистоять один іншому. У свою чергу А. Алчіян визначає систему прав власності, як надання конкретним індивідам повноважень обирати будь-які дії щодо використання визначених благ з огляду на незаборонені способи їх використання [6, с. 29].

В цілому основними складовими сучасної теорії прав власності є такі положення:

1. Під відносинами власності розуміють відносини між людьми.

2. Враховуючи обмеженість ресурсів, неминуче виникає конфлікт з приводу їх використання.

3. Права власності мають всеохоплюючий характер як над матеріальними, так і над нематеріальними об'єктами.

4. Права власності розглядають як санкціоновані суспільством формальні і неформальні правила.

5. Ключове місце в аналізі прав власності займає їхня специфікація та розмивання.

Згідно з теоремою Коуза, якщо повновласність власників активів невизначено, то будь-яка діяльність, що спрямована не на задоволення скороминущих потреб – інвестування, консервація ресурсів, утворення запасів тощо – стає неможливою. Адже саме чітке визначення прав власності прямо корелюється з довгостроковим рівнем добробуту індивідів та економічними (соціальними) наслідками їх рішень. Так само, Е. де Сото підкреслює, що без належного оформлення і захисту прав власності ресурси, що є в наявності, не можуть стати капіталом. У розвинутих країнах роль приватної власності як основи економічного зростання, сприймають як норму, оскільки вона повсюдно поширена і захищена законом. У пострадянських країнах історичні наслідки ліквідації та відсутності приватної власності протягом

тривалого часу є доволі відчутними. Зазвичай ці наслідки виявляються в непропорційно високому рівні тіньової економіки, коли частина громадян має активи, не визнані офіційно, а отже не захищені законом. Підтверджує цей висновок той факт, що загальна вартість позалегальної нерухомості у світі складає 9,3 трлн. дол. США [7, с. 40]. Що стосується України, то маємо ситуацію, в якій власність на активи є розмитою, тобто існує становище неповної (незадовільної) специфікації прав власності, яке має низку негативних наслідків. Підкреслимо, що практично всі проблеми розвитку вітчизняного господарства пов'язані із забезпеченням чіткого визначення прав власності та їхнього захисту.

Існуюче в Україні розмивання прав власності на активи зумовлюють такі історичні, соціальні та культурні особливості як: непрозорість та заплутаність структури власності, надмірні трансакційні витрати, що пов'язані з перерозподілом прав на активи. Все це в кінцевому підсумку перешкоджає оптимальному розподілу ресурсів та стійкому інвестиційному процесу. З посеред основних передумов нинішнього стану справ із розмитістю прав власності у вітчизняній економіці акцентуємо увагу на таких:

- процедура та підсумки приватизації;
- недосконалість судової та юридичної інфраструктури;
- корупційні та злочинні взаємовідносини між державними та кримінальними структурами;
- відсутність довіри у пересічних громадян до державних інституцій, законодавчої, виконавчої та судової влади;
- подвійна, а іноді потрійна (для себе, для податкової, для «даху») бухгалтерія суб'єктів підприємницької діяльності;
- приховування бізнесом інформації щодо реальної власності;
- надмірні адміністративні бар'єри, що протидіють ефективному функціонуванню бізнесу тощо.

Перераховані чинники призводять до того, що права власності – «статус легальності» [6, с. 32] стають розмитими і це, як зазначалося вище, призводить до надмірних ризиків та трансакційних витрат підприємців у господарській діяльності.

Розмивання прав власності формує специфічне інституційне середовище, у якому жодний господарський суб'єкт не має повної впевненості у тому, що його дії не призведуть до

санкцій з боку державних інституцій. Ухвалення та виконання контрактів підпадає під ризик, коли учасник договору не має достовірної інформації про статус легальних активів контрагента, а, звідси, про втрати, які потенційно пов'язані з можливими санкціями контролюючих бізнес структур. Без сумніву, в будь-якій економіці існують як легальний сектор, де права власності офіційно захищені законом, так і позалегальний, де присутні надмірний ризик та невизначеність, що впливають на економічну поведінку носіїв розмитих прав власності. Але специфікою української держави, порівняно з розвинутими економіками, є те, що тіньова економіка превалює над офіційною.

Крім того варто зазначити, що формування в Україні приватної (акціонерної) системи прав власності часто відбувалося із застосування неефективних та незаконних методів переділу активів і незадовільного рівня захисту прав акціонерів. З точки зору теорії прав власності суб'єкт (держава), що роздає або продає власність в умовах роздержавлення і приватизації за заниженою вартістю, по суті позбавляє себе ліквідних активів та можливостей впливу на процес специфікації, і така стратегія навряд чи є ефективною. Це пояснюється тим, що новий власник-покупець колишнього державного майна використовує останнє для отримання ренти і у нього відсутні мотиви для ефективного використання активів, які дісталися йому не за реальною ціною. Таким чином, приватизація, що відбулася в Україні на початку 1990 рр., призвела до побудови неефективної структури власності та відсутності послідовної інвестиційної стратегії з боку нових власників колишнього загальнодержавного майна, яка б була спрямована на структурну перебудову виробництва та інноваційні технології. Тому, одне з ключових завдань приватизації – залучення інвестицій і поповнення державного бюджету – не виправдалося. За інформацією голови Фонду державного майна, надходження від приватизації за роки незалежності дорівнювали лише 54 млрд. грн., при цьому більшість цієї суми була отримана від продажу лише двох об'єктів – ВАТ «Криворіжсталь» (24,2 млрд. грн.) та «ВАТ «Укртелеком» (10,575 млрд. грн.) [8].

Що стосується інвестицій в основний капітал та їхнього аналізу за джерелами фінансування, то дані таблиці (табл. 1) свідчать, що інвестори, в першу чергу іноземні, не зацікавлені у витратах, спрямованих на придбання, створення та відновлення довгострокових ка-

пiтальних активiв.

Таблиця 1

**Інвестиції в основний капітал за джерелами фінансування
(без інших джерел фінансування) [9].**

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
У фактичних цінах, млн. грн.								
Усього	2408,4	2046,4	3303,6	4236,2	5128,2	3040,4	2797,4	3007,9
у тому числі за рахунок								
коштів державного бюджету	1113,8	233,5	252,4	289,8	242,1	146,7	177,47	234,8
коштів місцевих бюджетів	65,6	41,4	71,9	95,9	111,7	67,0	77,5	98,0
власних коштів підприємств та організацій	805,2	1171,3	2242,7	2620,0	3058,6	2135,3	1576,9	1916,7
кредитів банків та інших позик	236,7	307,4	382,3	718,2	1058,9	352,4	382,5	422,9
коштів іноземних інвесторів	37,6	91,8	76,6	83,9	201,6	15,8	25,1	11,1
Відсотків до загального обсягу								
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі за рахунок								
коштів державного бюджету	46,3	11,4	7,6	6,8	4,7	4,8	6,3	7,8
коштів місцевих бюджетів	2,7	2,0	2,2	2,3	2,2	2,2	2,8	3,3
власних коштів підприємств та організацій	33,4	57,3	67,9	61,8	59,6	70,2	56,4	63,7
кредитів банків та інших позик	9,8	15,0	11,6	17,0	20,7	11,6	13,7	14,1
коштів іноземних інвесторів	1,6	4,5	2,3	2,0	3,9	0,5	0,9	0,4

Якщо аналізувати обсяги та якість прямих іноземних інвестицій, то в 2011 р. їхній чистий приплив в українську економіку склав лише 4,56 млрд. дол. (в 2010 р. – 4,66 млрд. дол.). При цьому більша частина прямих іноземних інвестицій була спрямована у фінансовий сектор (27 % від загального обсягу), 20 % – в операції з нерухомістю та 14 % – будівництво [9].

Зауважимо, що за роки реформ в Україні склалися різноманітні типи та форми власності, які були обумовлені процесами роздержавлення і приватизації (табл. 2) [9]. Але значна частка державного сектору в українській економіці (з огляду на основні засоби виробництва) свідчить про те, що і надалі залишається суттєвий вплив держави на економічні процеси [10, с. 282].

При цьому виокремлюємо саме акціонерні товариства, які ґрунтуються на одній з найпоширеніших і найважливіших форм власності в сучасній глобалізованій економіці. І хоча частка акціонерних товариств у загальній кількості вітчизняних підприємств складає лише 2,02 % (більш розповсюдженими є товариства з обмеженою відповідальністю – 35,29 % та приватні підприємства – 21,57 %), без сумніву, саме акціонерні товариства відіграють ключову роль як у розвинутих ринкових еко-

номіках, так і в транзитивних. У першу чергу це пояснюється їх часткою у загальному обсязі виробництва продукції, зокрема, в Україні – в експортноорієнтованих галузях, які надають левову частку надходжень до бюджету. Так, наприклад, якщо чистий прибуток акціонерних товариств у 2010 р. складав 42,68 млрд. грн., то чистий прибуток суб'єктів малого підприємництва становив лише 491,75 млн. грн., а активи АТ (крім банків) на кінець 2010 р. склали 1096,05 млрд. грн. [11].

У цілому підсумки реформ у сфері трансформації прав власності підтвердили, що в Україні була відсутня державна інвестиційна стратегія, яка б передбачала структурну перебудову виробництва, передусім у промисловості, і яка б була заснована на передових технологіях та змішаних формах власності. Як наслідок, присвоєння та перерозподіл раніше накопиченої суспільством державної власності почало домінувати над розширеним відтворенням основних фондів. Нові власники приділяли основну увагу процесу захоплення та захисту активів, а не технологічній перебудові виробництва. Так за період 1990-2002 р.р. темпи падіння валового нагромадження перевищували 13 % на рік, що свідчить про негативну інвестиційну активність на макрорівні. При цьому сировинні та паливно-енергетичні галузі

промисловості поглинають майже половину обсягів інвестицій в основний капітал, а інша половина надходить в обробні галузі. В цілому в Україні частка інвестицій у ВВП ледь перевищує 10 %,.. Для порівняння, в Росії вона становить 16 %, у Німеччині – 25 %, у США – 30

% [12]. При цьому з початком фінансової кризи валове нагромадження основного капіталу у ВВП в Україні скоротилося з 25,7 % у 2007 р. до 18,4 % у 2010 [9].

Таблиця 2

Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання (основні суб'єкти)

Роки	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Всього	981054	1023396	1070705	1133200	1187020	1228888	1258513	1294641
у тому числі фермерське господарство	46937	47800	48918	49801	50023	50126	49764	49514
приватне підприємство	229335	237980	248211	258536	270331	278574	283697	285821
колективне підприємство	34153	32817	31168	29330	27708	26564	25635	24833
державне підприємство	8020	7752	7562	7359	7213	6975	6811	6661
комунальне підприємство	16066	16460	16688	16755	16636	16336	15994	15726
іноземне підприємство	2285	2317	2315	2347	2323	2307	2272	2247
акціонерне товариство	34662	34571	33976	33084	31993	31100	30169	28748

Як вже зазначалося, процесом, протилежним специфікації прав власності, є їхнє розмивання, а оскільки в сучасних суспільствах головним гарантом прав власності є держава, то ці процеси пов'язані саме з незадовільною якістю функціонування державних інституцій. Цим пояснюється існуючий нині рівень захищеності прав власності в Україні, який в цілому оцінюють як низький і такий, що постійно погіршується. Звідси маємо пояснення низького рівня інвестиційної активності та проблемами досягнення пристойних темпів економічного розвитку. За даними «Міжнародного індексу прав власності» («Альянсу власності») у 2011 р. Україна посіла 117 позицію з-поміж 129 країн.

Низькі рейтинги України у сфері прав власності [13] підтверджують існування практики перерозподілу власності та силової реалізації права на активи. Так, типовим явищем в Україні стало так зване рейдерство – термін, яким позначають протиправні дії, спрямовані на зміну власника підприємства всупереч його волі, або на ухвалення відповідних рішень керівним органом підприємства. Тобто, рейдерс-

тво – це процес насильницького поглинання підприємства всупереч бажанню його власників. Як правило, способи дій, які використовують рейдери, є такими:

- купівля визначеного пакету акцій, який є достатнім для ухвалення рішення;
- фальсифікація результатів голосування при ухваленні рішень керівним органом (загальними зборами);
- вплив на найманий менеджмент з метою доведення підприємства до банкрутства та подальшим продажем;
- купівля кредиторської заборгованості підприємства;
- виявлення правопорушення в приватизаційному процесі та його оскарження;
- силові дії стосовно представників керівних органів з метою примусу до ухвалення відповідних рішень.

Стосовно найтипівіших порушень у сфері корпоративних фінансів, то перш за все вирізняємо такі:

- нелегальні, що не відповідають статуту компанії, додаткові емісії акцій;

– відсутність реєстрації емісії органами управління ринком цінних паперів;

– угоди з акціями, що не затверджуються дозволом антимонопольного комітету;

– угоди, які є не погодженими зі зборами акціонерів.

Найвідоміші в Україні «рейдерські атаки» стосувалися таких компаній, як: «Mittal Steel», «Криворіжсталь», ПАТ «Азот», ЗАО «Кримський титан», ПАО «Оболонь». За оцінками експертів рейдерських атак зазнали 3,7 тис. суб'єктів господарювання. Річний обсяг рейдерського перерозподілу власності в Україні сягає в середньому від 2 до 3 млрд. дол. США [14].

Таким чином «непрозора» структура власності з елементами формального контролю, що склалася в транзитивній економіці України, закріпила та узаконила фактичний контроль окремих осіб над колишніми державними підприємствами. Водночас вона і надалі залишається непередбачуваною і нестабільною. Це пояснюється можливостями перерозподілу активів за умов змін у владних структурах у площині політичної боротьби і суспільного вибору та можливими змінами у законодавчих формальних правилах супроводження специфікації прав власності.

Вищезазначене вимагає дослідження такого феномену, як клептократія у країнах з транзитивною економікою. Цим терміном визначаємо державне керівництво, за якого здійснюється надзвичайно неефективна економічна політика у вигляді експропріації власності громадян для здійснення престижних проектів або особистого збагачення. При цьому у клептократичних країнах функціонують неефективні інститути, в яких відсутні дієві та ефективні механізми виконання законів та реагування на їхніх порушників незалежно від статусу. Існування клептократичних режимів можливо за таких умов:

– підкуп ключових груп опозиціонерів;

– можливість використання іноземної допомоги для створення корупційних схем;

– опозиційні сили керуються короткостроковими інтересами особистої вигоди;

– економічні показники є низькими, що дозволяє ефективно використовувати корупційні схеми;

– наявність майнової диференціації між ключовими фінансово-виробничими групами, що дозволяє зменшити корупційні витрати для підтримки клептократичних політиків [15, с. 166].

Подібної точки зору дотримуються В. Бомов, Р. Літан, К. Шрамм, які поділяють ринкову економічну систему капіталізму на такі чотири види: олігархічний, напівдержавний, управлінський та підприємницький. Що стосується першого, то власність і влада в економіці зосереджені в руках абсолютної меншості. На думку вчених, без сумніву, це «поганий капіталізм». Такий капіталізм спрямований не на забезпечення максимального економічного зростання країни, а на максимальне підвищення добробуту можновладців, які зосередили левову частку власності ресурсів та часто «відмивають» прибутки в офшорах. Цілями таких лідерів не є підвищення добробуту народу в цілому. Помірне економічне зростання спостерігається в таких країнах, коли політична стратегія керівництва спрямована на створення мінімальних умов, необхідних для попередження відкритих політичних заворушень.

В умовах олігархічного капіталізму спостерігається невинувата висока диференціація в доходах населення. Також невинувато на ринках таких країн панують неофіційні відносини. Часто владна олігархічна верхівка намагається присвоїти собі права власності та інші блага ринкової економіки, відібравши їх у пересічних громадян [16, с. 61].

За олігархічного капіталізму саме надійно захищені права власності перешкоджають корупції – пошуку особистої і необґрунтованої вигоди, коли підприємці уникають чесної конкуренції і намагаються одержати у держави привілеї, заступництво або ресурси. Така поведінка обтяжує уряд і відволікає ресурси від оптимального виробничого застосування. У країнах з надмірною корупцією остання паралізує приватну ініціативу та призводить до безпрецедентної залежності бізнесу від влади. Коли переважна більшість приватних підприємців «прозора» специфікує права власності, а активи влади і бізнесу є розділеними, тільки тоді розгортається чесна конкурентна боротьба, що є підґрунтям для економічного зростання.

Звідси впливає надзвичайне значення судової влади у процесі захисту і специфікації прав власності. Адже саме судові інституції визначають правила функціонування ринків, забезпечують засоби розв'язання майнових суперечок, захищають права на активи та підтримують підзвітність урядів. За часів адміністративно-командної економіки інституції судової влади цілком підкорялися виконавчій владі та Комуністичній партії, і їхня роль у госпо-

дарській сфері була повністю зорієнтована на виконання економічних планів уряду. Можливості судової влади у сфері здійснення приватних угод та застосування приватного права мали обмежений характер.

У процесі ринкових реформ поряд з виникненням приватного сектору та різноманітних форм власності маємо підвищений попит на судові послуги. Адже саме суд карає порушника прав власності, підтверджує права на активи в спірних ситуаціях та запобігає можливим порушенням.

Якщо в країні відсутні розумні та виразно сформульовані права власності, які захищає судова система, то їхнє місце займають неписане право та тіньова економіка, коли кожний захищає власність у будь-який спосіб. Тим самим створюється живильне середовище для корупції, шахрайства, порушення громадянських прав і зростає недовіра до політичної та економічної системи в країні.

З точки зору інституціональної теорії юридична правова система виступає як субститут ринку в умовах ненульових трансакційних витрат, коли контрагенти не здатні ухвалити майнову угоду, а ресурси не можуть бути перерозподілені ефективно. Звернення суб'єктів власності по допомогу до правового регулювання створює можливість перерозподілу прав власності на активи. Правова (судова) система таким чином сприяє ефективній специфікації прав власності. Згідно з дослідженнями Р. Познера юридичні доктрини, судові рішення і процедури узгоджуються з необхідністю досягнення економічної ефективності [17, с. 71]. При цьому підкреслюється, що судові рішення повинні мати економічне обґрунтування.

Звідси виникає таке слушне запитання: чому у реальній українській практиці зустрічаються вкрай суперечливі рішення судів щодо прав власності? З огляду на інституціональний підхід причиною цього явища є особливості функціонування ринку, на якому ухвалюються інституційні угоди. Внаслідок цього можлива реалізація інтересів у невиробничому перерозподілі активів на користь груп спеціальних інтересів. Вигоди від такого перерозподілу дозволяють компенсувати протидію інших учасників цього ринку. Подібне, як вже зазначалося, називають пошуком ренти або рентиорієнтованою поведінкою. При цьому важливо зазначити, що основною відмінністю континентального права від англосаксонського є така: законодавець в системі першого безпосередньо не залежить від ефективності судових рішень,

ухвалених на основі діючого закону. Додамо, що якщо ухвалене судове рішення на користь групи спеціальних інтересів суддею континентального права буде слугувати приводом для його судового переслідування, то аналогічна дія з боку законодавця в системі кодифікованого права може отримати лише негативну моральну оцінку.

Але в будь-якому випадку, коли аналізуємо ефективність судової системи, то першочергово зважуємо на її незалежність. За твердженням Д. Нортона короткочасне економічне зростання можливе і при авторитарних режимах, однак довгострокове зростання можливе лише при верховенстві закону [18, с. 12]. Незалежність судової системи трактується у двох аспектах: 1) незалежність як самостійність судової влади, відсутність легальних повноважень, які не дозволяють втручатися в її компетенцію органам законодавчої та виконавчої влади; 2) незалежність суддів як умови самостійності та незаангажованості при ухваленні рішень у справах. Що стосується першого фактору, то політика, спрямована на посилення незалежності судів, як ключовий фактор забезпечення захищеності прав власності, як правило, зустрічає жорстку протидію з боку можновладців будь-яких рівнів, які вкрай не зацікавлені у подібній перспективі. Щодо другої складової, то вона формується з сумарних індивідуальних характеристик окремих суддів, які повинні мати суспільну довіру, тобто суспільство має усвідомлювати факт, що суддя здійснює правосуддя у відповідності з правом. На жаль, дані соціологічної служби центру Разумкова засвідчують, що у 2005 р. не довіряли діяльності суду 29,3% опитуваних респондентів, у 2007 р. – 45,4%, у 2009 р. – 62,1% [19, с. 25].

Як бачимо, в українській економіці та вітчизняній судовій системі діють потужні передумови для розмивання статусу легальності і легітимності власності. Звідси у власників активів виявляються стимули для здійснення неформальних контактів з судовою владою. З огляду на те, що під час ухвалення судового рішення щодо прав власності стикаємось із змагальністю сторін та асиметричністю інформації, то звідси отримуємо ознаки переговорного торгу, результат якого залежить від співвідношення (владної або купівельної) спроможності переговорників.

Здійснення економічної діяльності вимагає врахування факторів невизначеності і ризику, які в багатьох випадках обумовлюються

проблемою захисту прав власності. Надійно захищені права власності та належні інституційні засади цього процесу сприяють добробуту як кожного індивіда, так і суспільства в цілому. Це відбувається завдяки створенню умов для економічного зростання, збільшенню бази оподаткування, заохочення підприємців до активної бізнесової діяльності. З точки зору останніх розвиток повноцінної системи прав власності дозволяє захищати власність фірм і таким чином створювати підґрунтя для розвитку ринку капіталу з гнучкими фінансовими інструментами. Підкреслимо, що одним з найважливіших критеріїв різноманітних рейтингів країн, на які орієнтується бізнес і, зокрема, міжнародні корпорації, є такий: наскільки добре є захищеними в конкретній державі права власності у сфері нерухомості, застави та інтелектуальної власності [20]. При цьому необхідно акцентувати увагу на те, що специфікацію прав власності вважають одним з визначальних чинників економічного зростання, але він не буде ефективно функціонувати за умов відсутності верховенства права. Тобто держава мусить встановлювати зрозумілі і «прозорі» «правила гри на полі» прав власності, дотримуватися і контролювати їх, а судова система стежити за їх виконанням та у разі порушення застосовувати відповідне покарання.

У країнах з транзитивною економікою, зокрема в Україні, створення ефективної системи прав власності потребувало у свій час ухвалення відповідного, всеосяжного і послідовного комплексу законів та регулятивних актів, які, у свою чергу, повинні були узгоджуватися з економічними реаліями. Як приклад, в Україні в період приватизації державних підприємств був підготовлений сучасний на той період Закон «Про акціонерні товариства». Але оскільки цей закон і підзаконні акти не виконувалися належним чином, приватизація призвела до негативних наслідків, коли нові власники, використовуючи неформальні зв'язки з владою, взяли під повний контроль активи приватизованих підприємств, зневажаючи права міноритарних акціонерів.

Що стосується підприємництва, то надмірне регулювання його діяльності й адміністративні засоби примусу дотримання законів змусили бізнес «піти у тінь», розмити активи і використовувати позалегальну власність і ресурси. В цілому завдання легалізації бізнесу та способи, які сприяють захисту прав власності, вимагають таких заходів:

– запровадження «прозорих» та загаль-

нодоступних механізмів ухвалення законодавчих рішень, які надають можливість публічного обговорення пропонованих законів і правил у сфері прав власності;

– права на приватну власність повинні бути доступними для усіх громадян, чітко визначені і надійно захищені;

– реформування господарської структури шляхом удосконалення законодавства про корпоративне управління, що тим самим сприятиме розвитку відкритих капіталістичних ринків на противагу олігархічному капіталізму;

– запровадження міжнародних стандартів розкриття інформації про володіння власністю;

– реалізація заходів щодо запобігання недоброчесній конкуренції та конфлікту інтересів у сфері прав власності, удосконалення закону про банкрутство;

– реалізація заходів щодо унеможливлення позабіржової інсайдерської торгівлі,

– реформування державної служби і судових інституцій з метою підвищення адміністративного та правозастосувального потенціалу, раціонального, ефективного та економічного виконання законів і регуляторних актів.

Таким чином умовою повноцінної системи прав власності в Україні є існування інститутів, що користувалися би довірою у громадян, підприємців та забезпечували належну специфікацію активів і виконання контрактів. При цьому ключовим інститутом має стати надійна юридична інфраструктура захисту прав власності.

У цілому означений порядок умовно можна об'єднати в такі чотири структурні елементи:

1. Процедури, що забезпечують специфікацію прав власності – реєстрацію прав власності на активи.

2. Механізми інфорсменту прав власності – ефективна правова та судова системи.

3. Технології специфікації корпоративних активів, що забезпечують права власності акціонерів [21, с. 71].

4. Механізми, що мінімізують ризики переділу власності [22, с. 152].

За таких умов інформація про ринки активів і ресурсів стає більш доступною, угоди прозорими, істотно знижуються операційні і трансакційні витрати та зменшується мотивація до рентоорієнтовної поведінки. В цілому існування офіційної системи специфікації прав власності надає офіційній економіці тих переваг, яких позбавлена тіньова і, в наслідок чого, її частка зменшується. При цьому, для забез-

печення надійної системи захисту прав власності, необхідні такі правила і технології, які першочергово визначають легальність активів та можливості укладення формальних угод, а саме: об'єктивні реєстри землі, нерухомості та боргових зобов'язань, пов'язаних з власністю; відомості про ринкову вартість аналогічних активів; ефективно діюча застава система; формально визначені умови позик, процедури відшкодування боргів та банкрутства, яких достовірно дотримуються державні інституції; механізми, що забезпечують розвиток вторинного ринку активів. Отже, створення дієвої і справедливої системи прав власності та її надійний захист забезпечує економічне зростання і є необхідною умовою економічного розвитку та формування ринкових інститутів.

Література

1. Голик В. Приватизация, права собственности и мотивация // Вопросы экономики. – 1991. – № 6. – С. 133-144.
2. Вильямсон О. Частная собственность и рынок капитала // Экономика и организация промышленного производства. – 1993. – № 3. – С. 62-80.
3. Капелюшников Р.И. Рональд Коуз, или сотворение рынка // США – экономика, политика, идеология. – 1993. – № 1. – С. 15-24.
4. Sullivan J., Rojers J., Bettcher K. The Importance of Property Rights to Development // SAIS Review. – 2007. – Volume 27, № 2. – P. 31-43.
5. Furubotn E., Pejovich S. The Economics of Property Rights. – Cambridge MA: Ballinger, 1974. – 227 p.
6. Скаржинская Е.М., Чекмарев В.В. Качественный и количественный анализ нечеткой спецификации прав собственности // Теоретическая экономика. – 2011. – № 4. – С. 27-41.
7. Де Сото Е. Загадка капитала. Чому капіталізм перемагає лише на заході і ніде більше. – К.: Ніка-центр. – 2009. – 228 с.
8. За 20 років надходження коштів від приватизації склали більше 54 млрд. грн. – Голова ФДМУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.golos.ua/ekonomika/20/108/8>.
9. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
10. Ткач А.А. Права власності: синергетичний ефект інституціоналізації // Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць. – Спец. вип. Проблеми сучасної економіки та інституціональна теорія / М-во освіти і науки України, ДВНЗ "Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана"; відп. ред. О. О. Беляєв. – К.: КНЕУ, 2010. – С. 276–284.
11. Звіт Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку протягом I півріччя 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nssmc.gov.ua>.
12. Гриньова В.М., Коюда В.О. Інвестування. – К.: Знання, 2008. – 452 с.
13. Показники країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://competitiveukraine.org/ukr/rating>
14. Рейдерство в Україні – загроза національній безпеці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2105/>
15. Acemoglu D., Robinson J., Verdier T. Kleptocracy and Divide – and – Rule: A Model of Personal Rule: // Journal of the European Economic Association. – 2004. – № 2 (2-3). – P. 162-192.
16. Baumol W., Litan R., Schramm C. Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Grow Prosperity. – New Haven London: Yale University Press, 2007 – 326 p.
17. Шмаков А. Экономический анализ права. – Новосибирск: НГТУ, 2005. – 102 с.
18. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Начало, 1997. – 190 с.
19. Москвич Л.М. Суспільна довіра до суду як показник ефективності судової влади // Вісник Верховного суду України. – 2011. – № 2. – С. 25-30.
20. Роджерс Дж. Собственность, власть и экономический рост [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ww.cipe-eurasia.org>.
21. Силова Е.С. Совершенствование системы защиты прав собственности в России // Вестник Челябинского государственного университета. Экономика. (Вып. 17). – 2009. – № 1. – С. 70-73.
22. Капелюшников Р.И. Незащищенность прав собственности и ее экономические последствия: российский опыт // Журнал Новой Экономической Ассоциации. – 2012. – № 1 (13). – С. 150-153.

Статья поступила в редакцию 30.01.2013